निजामति सेवामा कार्यरत महिलाहरूको निजामति सेवाप्रतिको धारणा
(तेह्रथुम जिल्लाका सरकारी कार्यालयहरुमा कार्यरत महिला कर्मचारीहरुको समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयको
स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको
निमित्त समाजशास्त्र विषयमा गरिएको

शोध पत्र

प्रस्तुतकर्ता
हेमन्त गुरुङ

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र
केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
किर्तिपुर, काठमाडौं
२०७१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

किर्तिपुर, काठमाण्डौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधिको लागि आंशिक आवश्यकता पुरा गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत **निजामति सेवामा कार्यरत महिलाहरूको निजामति सेवाप्रतिको धारणामा आधारित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र **हेमन्त गुरुङले** मेरो निर्देशन, सुझाव तथा सुपरिवेक्षणमा रही तयार पार्नु भएको यस शोध पत्रलाई मूल्याङ्कन समिति समक्ष प्रस्तुत गर्नका लागि सिफारिस गर्दछु ।

शोधनिर्देशक

. ...

....

डा.टीकाराम गौतम

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

किर्तिपुर, काठमाडौं

मिति २०७१/१/१५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

किर्तिपुर, काठमाण्डौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र संकाय अन्तर्गत मानवशास्त्र /समाजशास्त्र विषय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नतकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक पाठ्यक्रम पुरा गर्ने प्रयोजनका निमित्त **हेमन्त गुरुङले** तयार गर्नु भएको **निजामति सेवामा कार्यरत महिलाहरूको सेवाप्रतिको धारणा आधारित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** "शीर्षकको शोध-पत्र मानवशास्त्र/समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधीको लागि स्वीकृत गरीएको छ ।

शोधकार्य मूल्याङ्कन समिति :

विभागीय प्रमुख.....

शोध निर्देशक...

वाह्य-परिक्षक..

मिति २०७१/०१/१५

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत “**निजामती सेवामा कार्यरत महिलाहरूको निजामति सेवाप्रतिको धारणामा आधारित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन”** को शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको हो । यस्तो प्रकारको खोज अनुसन्धान गर्न पाउँदा म गौरवान्तित भएको छु ।

मेरो शोधकार्यमा आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नु हुने यस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख **प्रा.डा. ओम गुरुङ** ज्यू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी यस शोधकार्यको लागि आवश्यक सल्लाह, सुझाव र मार्गदर्शन गरि आन्तरिक सुपरिवेक्षकको भूमिका प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु **डा. टीकाराम गौतम** र बाह्य सुपरिवेक्षकको भूमिका प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु **कपिलबाबु दाहाल** ज्यू प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै यस शोधकार्यलाई पुरा गर्ने अवसर सहित आवश्यक सहयोग सल्लाह दिनु हुने समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग किर्तिपुर प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यसरी नै व्यवहारिक समस्यासँग संघर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई उच्चशिक्षामा पाइला टेकाइ हौसला र प्रेरणाका साथ विश्वविद्यालय शिक्षासम्म पुऱ्याउन सफल हुनुहुने श्रीमती **सीता गुरुङ** प्रति हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी मेरो सम्पूर्ण कार्यमा विभिन्न तवरबाट हौसला प्रदान गर्नुहुने मेरा आमा बुवा लाई हृदयदेखि नै सम्झन चाहन्छु ।

अन्त्यमा विभिन्न पक्षबाट सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरू, ईष्ट मित्र, नातेदारहरू र मेरा शुभ चिन्तकहरूलाई हार्दिक आभार प्रकट गर्दै मेरा सहपाठी साथीभाइ प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

....

हेमन्त गुरुङ

वैशाख, २०७१

विषय सूची

अध्याय एक परिचय **१-९**

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन ६

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ७

१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व ८

१.५ अध्ययनका सीमाहरू ९

१.६ सङ्गठनात्मक ढाँचा ९

अध्याय दुई पूर्व साहित्यको अध्ययन **१०–२०**

२.१ कर्मचारीतन्त्र र त्यसको विकास १०

२.१.१ लैङ्गीक समनता ११

२.१.२ लैङ्गीक समनताका मुल आधारहरु ११

२.१.३ लैङ्गीक समता १२

२.१.४ महिला सशक्तिकरण १३

२.१.५ लैङ्गीक भूमिका १७

२.२ महिला सहभागिता सम्बन्धी प्रावधान र अध्ययनहरु १७

अध्याय तीन अनुसन्धान पद्धति **२२– २**

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट २२

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा २२

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति २३

३.४ समग्र र जनसङख्या २३

३.५ नमूना छनौट प्रक्रिया २३

३.६ प्राथमिक तथ्याङ्क सङकलनका विधिहरू २३

३.६.१ अन्तरवार्ता अनुसूची : २३

३.६.२ घटना अध्ययन २४

३.७ द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोतहरू २४

३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण २४

अध्याय चार उत्तरदाता महिला कर्मचारीको सामाजिक आर्थिक अवस्था २५–४७

४.१. तेह्रथुम जिल्लास्थित निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको लैङ्गिक अवस्था २५

४.२ कार्यरत उत्तरदाताहरूको श्रेणीगत अवस्था २६

४.३ कर्मचारीहरूको श्रेणीगत हिसाबले लैङ्गिक अवस्था २८

४.४ उत्तरदाताहरूको जातिगत अवस्था ३०

४.५ उमेरको आधारमा उत्तरदाताहरूको वर्गीकरण ३१

४.६ उत्तरदाताको वैवाहिक अवस्थ। ३२

४.७ उत्तररदाताको शैक्षिक अवस्था ३३

४.८ उत्तरदाता महिलाका श्रीमान्हरू को शैक्षिक योग्यता ३४

४.९ धार्मिक अवस्था ३५

४.१० परिवारको किसिम ३६

४.११ उत्तरदाताको आर्थिक हैसियत/अवस्था ३७

४.१२ उत्तरदाताका श्रीमान् को पेशा ३८

४.१३ उत्तरदाताको नाममा जग्गा जमिनको अवस्था ३९

४.१४ उत्तरदाताको नाममा घरको अवस्था ४०

४.१५ आफ्नै जग्गाको उत्पादनले खान पुग्ने समय ४१

४.१६ जागिरबाट परिवारमा गरेको आर्थिक योगदानको स्तर ४२

४.१७ जागिरका अतिरिक्त अन्य पेशामा संलग्नताको स्थिति ४३

४.१९ जागिरमा प्रवेश गर्नुअगाडिको संलग्नता ४४

४.२० जागिरबाट गरेको आम्दानीको खर्च गरिएको क्षेत्र प्राथमिकताक्रम अनुसार ४५

४.२१ जागिरबाट गरेको आम्दानीको खर्च गर्नमा नियन्त्रण ४६

अध्यायः पाँच निजामती सेवा, लैङ्गिक समानता तथा समावेशीकरणप्रति उत्तरदाताको धारणा ४८–७२

५.१ निजामती सेवामा लाग्नका लागि प्रेरणाको स्रोत ४८

५.२ जागिरबाट हुने आयआर्जनले कर्मचारी उत्तरदाताहरूको आर्थिक परिवर्तनको अवस्था ४९

५.३ जागिरका लागि आवत जावत तथा डेराको अवस्था ५०

५.४ उत्तरदाताको जागिर प्रति विभिन्न पक्षको दृष्टिकोण ५०

५.५ उत्तरदाताको जागिरबाट उनीहरूका परिवारले राखेको अपेक्षा ५१

५.६ जागिरका कारण परिवार तथा समाजमा अप्ठ्यारोको अवस्था ५२

५.७ उत्तरदाता महिलाहरूलाई घरायसी काममा श्रीमान् ले सहयोग गरे/नगरेको अवस्था ५३

५.८ निजामती सेवाप्रति आकर्षण बढ्नाको कारण ५४

५.९ सरकारी जागिरमा लैङ्गिक तथा अन्य कोटा प्रणालीप्रतिको धारणा ५५

५.१० कोटा प्रणालीको अवधि ५६

५.११ कोटा प्रणाली ठीक लाग्नाको कारण ५७

५.१२ कोटा प्रणाली ठीक नलाग्नाको कारण ५८

५.१३ उत्तरदाता महिलाहरूले निजामती सेवाको लागि गरेको प्रतिस्पर्धात्मक प्रणाली ५९

५.१४ सरकारी जागिरका लागि परीक्षादिएको पटक ६०

५.१५ सरकारी जागिरका लागि आवश्यक शैक्षिक योग्यता र उत्तरदाताले प्राप्त गरेको शैक्षिक योग्यता ६२

५.१६ बढी शैक्षिक योग्यता भए पनि तल्लो पदमा परीक्षादिनुको कारण ६२

५.१७ समावेशी/कोटा प्रणाली तथा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट निजामती सेवामा प्रवेश गर्ने प्रति उत्तरदाता तथा कार्यालयका अन्य कर्मचारीहरूको धारणा तथा व्यवहार ६४

५.१८ कार्यालयमा पुरूष कर्मचारीले महिला कर्मचारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण तथा व्यवहार ६५

५.१९ पुरूष र महिला कर्मचारीहरूबीच कार्यबोझको अवस्था ६५

५.२० महिला र पुरूष कर्मचारीहरूबीच अवसरमा सहभागिता तथा पहुँच ६७

५.२१ कार्यालय प्रमुखले पुरूष तथा महिला कर्मचारीहरूप्रति अपनाउने

व्यवहार ६८

५.२२ भविष्यमा निजामती सेवाबाट उत्तरदाता महिलाहरूले राखेको अपेक्षा

५.२३ लोक सेवा आयोगबाट लिइने परीक्षा र त्यसको परीक्षाफलको निष्पक्षता ६९

५.२४ तलबबाट सन्तुष्टिको अवस्था ७०

५.२५ सरकारी जागिरबाट सन्तुष्टिको अवस्था ७१

अध्याय छ सारांश तथा निष्कर्ष ७३–८०

६.१ सारांश ७३

६.२ निष्कर्षहरू ७७

तालिका सूची

तालिका नं.४.१	निजामती सेवाका कार्यालयहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूको श्रेणीगत अवस्था	२७
तालिका नं.४.२	कार्यरत उत्तरदाताहरूको लैङ्गिक अवस्था	२९
तालिका नं.४.३	उत्तरदाता महिलाहरूको जातिगत अवस्था	३०
तालिका नं.४.४	उत्तरदाता महिलाहरूको उमेरका आधारमा वर्गीकरण	३२
तालिका नं.४.५	उत्तरदाता महिलाहरूको वैवाहिक अवस्था	३३
तालिका नं.४.६	उत्तरदाता महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था	३४
तालिका नं.४.७	उत्तरदाता महिलाहरूका श्रीमान् को शैक्षिक अवस्था	३५
तालिका नं. ४.८	उत्तरदाता महिलाहरूको धार्मिक अवस्था	३६
तालिका नं.४.९	उत्तरदाता महिलाहरूको परिवारको किसिम	३७
तालिका नं.४.१०	उत्तरदाता महिलाहरूको आर्थिक अवस्था	३८
तालिका नं.४.११	उत्तरदाता महिलाहरूका श्रीमान् को पेशा	३९
तालिका नं.४.१२	उत्तरदाता महिलाहरूको नाममा जग्गा जमिनको अवस्था	४०
तालिका नं.४.१३	उत्तरदाता महिलाहरूको नाममा घरको अवस्था	४१
तालिका नं.४.१४	उत्तरदाता महिलाहरूको आफ्नै जग्गाको उत्पादनले खान पुग्ने समय	४२
तालिका नं.४.१५	निजामती सेवाका कार्यालयहरूमा कार्यरत महिलाहरूको जागिरमा प्रवेश गर्नु अगाडिको अवस्था	४५
तालिका नं.४.१७	निजामती सेवाका कार्यालयहरूमा कार्यरत महिलाहरूको आम्दानीको खर्च गरिएको क्षेत्रहरू	४६

तालिका नं.४.१८ कार्यरत उत्तरदाताको जागिरबाट प्राप्त आम्दानीको खर्च गर्नमा नियन्त्रण ४७

तालिका नं.५.१ उत्तरदाता महिलाहरूको निजामती सेवामा लाग्नका लागि प्रेरणाको स्रोत ४८

तालिका नं. ५.२ कार्यरत महिला उत्तरदाताको जागिरप्रति विभिन्न पक्षको धारणा/दृष्टिकोण ५१

तालिका नं.५.३ उत्तरदाताहरूलाई घरायसीकाममा श्रीमान् ले सहयोग गरे नगरेको अवस्था ५४

तालिका नं.५.४ उत्तरदाताहरूलाई निजामती सेवाप्रति आकर्षण बढ्नाको कारण ५५

तालिका नं.५.५ उत्तरदाताको लैङ्गिक तथा अन्य कोटा प्रणालीप्रतिको धारणा ५६

तालिकानं.५.६ उत्तरदाताको कोटाप्रणालीको समयअवधिबारे धारणा ५७

तालिका नं.५.७ उत्तरदाता महिलाहरूलाई कोटा प्रणाली ठीक लाग्नाको कारण ५८

तालिका नं.५.८ उत्तरदाता महिलाहरूलाई कोटा प्रणाली ठीक नलाग्नाको कारण ५९

तालिका नं.५.९ उत्तरदाताहरूले प्रतिस्पर्धा गरेको र गर्न लागेको प्रतिस्पर्धात्मक प्रणाली ६०

तालिका नं.५.१० उत्तरदाताहरूले सरकारी जागिरका लागि परीक्षा दिएको पटक ६१

तालिकानं.५.११ उत्तरदाताहरूको शैक्षिक योग्यता बढी भए पनि तल्लोतहमा परीक्षा दिनाको कारण ६३

तालिका नं.५.१२ समावेशी/कोटा प्रणाली तथा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट निजामती सेवामा कार्यरत र्चारीहरूको धारणा तथा व्यवहार ६४

तालिका नं.५.१३	कार्यालयमा पुरूषले महिला कर्मचारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण तथा व्यवहार	६५
तालिका नं.५.१४	पुरूष कर्मचारीहरूको तुलनामा महिला कर्मचारीहरूलाई कार्यबोझको अवस्था	६६
तालिका नं. ५.१५	कार्यालयहरूमा उपलब्ध हुने विभिन्न अवसरहरूमा महिलाले पुरूषसरह	६७
	सहभागी हुन पाए नपाएको अवस्था	
तालिका नं.५.१६	कार्यालय प्रमुखले पुरूष तथा महिला कर्मचारीहरूप्रति अपनाउने व्यवहार	६८
तालिका नं.५.१७	कार्यरत उत्तरदाताहरूले भविष्यमा सरकारी जागिरबाट राखेको अपेक्षा	६९
तालिका नं.५.१८	उत्तरदाताहरूको लोक सेवा आयोगबाट लिइने परीक्षातथा परीक्षाफलको निष्पक्षतासम्बन्धी धारणा	७०
तालिका नं.५.१९	कार्यरत उत्तरदाताहरूमा आफ्नो मासिक तलबमानबाट सन्तुष्टिको अवस्था	७१

चित्र सूची

चित्र नं.४.१	तेह्रथुम जिल्लास्थित निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको लैङ्गिक अवस्था	२६
चित्र नं.४.२	कार्यरत उत्तरदाताहरूको जागिरबाट परिवारमा गरेको आर्थिक योगदानको स्तर	४३
चित्र नं. ४.३	निजामती सेवामा कार्यरत महिलाहरूको अन्य पेशामा संलग्नताको स्थिति	४४
चित्र नं. ५.१	जागिरबाट हुने आयआर्जनले उत्तरदाताहरूको आर्थिक स्तरमा भएको परिवर्तन	४९
चित्र नं. ५.२	कार्यरत उत्तरदाताहरू जागिरका लागि आवत जावत तथा डेराको अवस्था	५०
चित्र नं. ५.३	कार्यरत महिला उत्तरदाताका परिवारले उनीहरूको जागिरबाट राखेको अपेक्षा	५२
चित्र नं. ५.४	जागिरका कारण उत्तरदाताहरूलाई परिवार तथा समाजमा अप्ठ्यारोको अवस्था	५३
चित्र नं. ५.५	जागिरका लागि आवश्यक शैक्षिक योग्यता र उत्तरदाताले प्राप्त गरेको शैक्षिक योग्यताको स्थति कारण	६२
चित्र नं. ५.६	कार्यरत महिला उत्तरदाताहरूमा सरकारी जागिरबाट सन्तुष्टिको अवस्था	७२